

دوفصلنامه علمی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه یزد
سال نهم - شماره سیزدهم - بهار و تابستان ۱۴۰۰
ISSN: 2645-3711

ARCHITECTURE IN HOT AND DRY CLIMATE

Yazd University- Faculty of Art & Architecture
spring & summer, Vol. 9, No. 13, 2021
ISSN: 2645-3711

- گون‌شناسی فضاهای نیمه‌باز در خانه‌های بومی دورهٔ صفویه و قاجاریه شهر تاریخی ناین فاطمه محرابیون محمدی، حمیدرضا بیگ زاده شهرکی، سمیه امیدوری
- نگاهی به مرمت‌های انجام شده در کتیبه‌های نوشتاری آثار معماری دوره اسلامی ایران از دیدگاه مبانی نظری مرمت و مبانی هنرهای تجسمی طاهره شیشه بری، حسین احمدی
- بررسی سیر تحول تاریخی و شکل‌گیری مسجد جامع کاشان بابک عالمی، صدیقه کمالی زارچی
- انشاء مزرعه دولت‌آباد قم، از آغاز تا اضمحلال حسین راعی، محسن بیگلری
- بهیافت: از مشق تا مکتب محمدرضا امینی، محمدرضا اولیاء
- انعطاف‌پذیری در مسکن بومی روستایی بلوچستان ایران کریم بخش ترشایی، غلامرضا اکرمی، علیرضا عینی فر
- بررسی رابطه درون - بیرون و سیر تحولات آن در مساجد ایران (از آغاز تا دوران صفوی) مجید رستمی قلعه لانی
- رویکردهای انرژی‌مدار در معماری از منظر انرژی نهفته محمدرضا منصور، شاهین حدیدی
- بهینه‌سازی عملکرد حرارتی نمای دو پوسته تیپ جعبه‌ای با تهویه طبیعی در فصل تابستان در شهر تهران فریال سادات سیادت، ربیعا فیاض، نیلوفر نیکقدم
- تبیین سیر تحول درون‌گرایی در ساختار ورودی خانه‌های ایران در دوره قاجار و دوره پهلوی اول (مطالعه موردی: شهر شیراز) فاطمه کاکایی، حامد مظفرزاده
- بررسی مطلوبیت کارکرد فضاهای نیمه‌باز خصوصی از نظر ساکنین (نمونه موردی: آپارتمان‌های مسکونی شهر سبزوار) محمدرضا کفایش زاده، لیلا صبری
- بررسی مؤلفه‌های پدافند غیرعامل در سازمان فضایی و کابندی قلعه تاریخی مورچه‌خورت اصفهان سعید امیرحاجلو

- Typology of semi-open spaces in the vernacular houses of the Safavid and Qajar periods of Naein historic city
- The Restoration of the Inscriptions of the Islamic Architecture Monuments of Iran from Viewpoint of Theory Restoration and the Basics of Visual Arts
- Study of historical evolution and formation of Jameh Mosque of Kashan
- Study of Dulatabad Farmstead Creation in Qom, from the beginning to the end
- Behyaft; From Mashgh to School of Thought
- Flexibility in Indigenous Rural Housing in Balochistan, Iran
- A Study on Inside-Outside Relationship and Its Evolutions in Ancient Mosques of Iran (From beginning to the Safavid Era)
- Energy-Oriented Approaches in Architecture
- Optimization of thermal performance of double skin façade box window type with natural ventilation in summer in Tehran
- Explaining the Evolution of Introspection in the Entrance Structure of Iranian Homes in the Qajar and First Pahlavi Era (with Case View on Shiraz City)
- The study of desirability of private semi open spaces from the residents' point of view (case study: residential apartments in Sabzevar)
- An Investigation of the Strategies of passive defense in the Spatial Organization and Architecture Features of the old Mourchek Khort Citadel

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

راهنمای تهیه و شرایط ارسال نوشتارهای علمی در نشریه معماری اقلیم گرم و خشک

- هدف نشریه "معماری اقلیم گرم و خشک" انتشار نتایج پژوهش‌های علمی در زمینه معماری اقلیم گرم و خشک و موضوعات مرتبط با آن در حوزه‌های معماری سنتی، مرمت، هنرهای وابسته به معماری، شهرسازی، طراحی شهری و انرژی است.
- علاوه بر قرار گرفتن موضوع مقاله در زمینه تخصصی نشریه، مقالات یا بخشی از آن نباید در هیچ مجله‌ای در داخل یا خارج از کشور به طور هم زمان در جریال داوری و یا چاپ باشد. مقالات ارائه شده به صورت خلاصه مقاله درکنگره‌ها، سمپوزیوم‌ها، سمینارهای داخلی و خارجی که چاپ و منتشر شده باشد، می‌تواند در قالب مقاله کامل ارائه شوند.
- نشریه در رد یا قبول، ویرایش، تلخیص یا اصلاح مقاله‌های دریافتی آزاد است.
- اصلاح و خلاصه کردن مطالب با نظر نویسندگان انجام می‌شود و مسئولیت صحت محتوای مقالات به عهده نویسندگان است.
- در صورت استفاده از مطالب دیگران، منبع مورد نظر با شماره و اطلاعات کامل منبع مذکور ارجاع داده شود.
- مقالات مندرج لزوماً نقطه نظرات مسئولین نشریه نبوده و مسئولیت مقالات به عهده نویسندگان است.
- نوشتارهای علمی - پژوهشی پس از داوری و تصویب در هیات تحریریه به چاپ می‌رسند. نشریه از پذیرش سایر نوشتارها نظیر ترجمه، گردآوری، مروری و... معذور است.
- نوشتارهای ارسالی نباید قبلاً در نشریه دیگری به چاپ رسیده و یا بطور همزمان به سایر نشریات و یا سمینارها برای بررسی و چاپ ارائه شده باشد.
- نوشتارها ترجیحاً به زبان فارسی باشد. با وجود این نشریه قادر است نوشتارهای انگلیسی زبان را نیز در صورت تایید به چاپ برساند.
- در تنظیم فایل اصل مقاله، رعایت بخش‌های زیر به ترتیب ضروری است:
  - ✓ صفحه اول: بدون نام و مشخصات نویسنده (نویسندگان) و فقط شامل عنوان مقاله، چکیده فارسی (باید به تنهایی بیان کننده تمام مقاله و شامل بیان مسأله یا اهداف پژوهش، روش پژوهش، مهم‌ترین یافته‌ها و نتیجه‌گیری و حداکثر ۳۰۰ کلمه باشد) و واژه‌های کلیدی باشد. واژه‌های کلیدی مربوط به متن و عنوان مقاله بلافاصله بعد از چکیده و بین ۳ تا ۶ کلمه نوشته شود.
  - ✓ پرسش‌های پژوهش (حداکثر ۳ مورد)
  - ✓ مقدمه: شامل بیان مسئله، بیان اهداف یا فرضیه، روش تحقیق (در معرفی روش تحقیق صرفاً به نام روش بسنده نشود و علاوه بر عنوان، مواردی همچون مراحل انجام، روش گردآوری اطلاعات، مراحل انجام و فرآیند پژوهش ذکر گردد)، و ساختار مقاله می‌باشد.
  - ✓ پیشینه تحقیق
  - ✓ بدنه اصلی پژوهش (چارچوب نظری، بحث و بیان یافته‌ها)
  - ✓ نتیجه‌گیری
  - ✓ تشکر و قدردانی: سپاسگزاری از همکاری و راهنمایی کسانی که در تدوین مقاله نقش داشته‌اند (در صورت نیاز)
  - ✓ پی‌نوشت‌ها: شامل معادل‌های لاتین و توضیحات ضروری درباره اصطلاحات و مطالب مقاله، که به ترتیب با شماره در متن و به صورت پی‌نوشت در انتهای مقاله و قبل از فهرست مقاله درج گردد.
  - ✓ منابع فارسی و لاتین شامل صرفاً منابعی که در متن مورد استناد قرار گرفته‌اند، به ترتیب الفبا بر حسب نام خانوادگی نویسنده
  - ✓ چکیده انگلیسی (حداقل ۳۵۰ و حداکثر ۵۰۰ کلمه)

نشریه معماری اقلیم گرم و خشک. سال نهم، شماره سیزدهم، بهار و تابستان 1400

ISSN: 2645-3711

ناشر: دانشگاه یزد

مدیرمسئول: دکتر کاظم مندگاری

زمینه انتشار: معماری

صاحب امتیاز: دانشگاه یزد

سرمدیر: دکتر علی غفاری

مدیر داخلی: دکتر علی شهابی نژاد

هیات تحریریه (به ترتیب حروف الفبا):

1- دکتر سید محمدحسین آیت اللهی	دانشیار دانشکده هنر و معماری - دانشگاه یزد
2- دکتر رضا ابوئی	دانشیار دانشکده هنر و معماری - دانشگاه یزد
3- دکتر شاهین حیدری	استاد دانشکده هنر و معماری - دانشگاه تهران
4- دکتر محمدحسین سرائی	استاد گروه جغرافیا - دانشگاه یزد
5- دکتر علی غفاری	استاد گروه شهرسازی - دانشگاه شهید بهشتی تهران
6- دکتر هادی ندیمی	استاد گروه معماری - دانشگاه شهید بهشتی تهران
7- دکتر محمدرضا نقصان محمدی	دانشیار دانشکده هنر و معماری - دانشگاه یزد
8- دکتر سیدعباس یزدانفر	دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران
9- دکتر پیروز حناچی	استاد دانشگاه تهران
10- دکتر حمید ندیمی	استاد دانشگاه شهید بهشتی
11- خانم دکتر فاطمه مهدیزاده سراج	استاد دانشگاه علم و صنعت

طراحی جلد و لوگو: مهندس شهاب الدین خورشیدی

ویراستار ادبی: مهندس سیدمحمدرضا قدکیان

ویراستار انگلیسی: مهندس حسین سلطان رحمتی

کارشناس پژوهشی و صفحه آرایی: دکتر عاطفه شهبازی

چاپ: انتشارات دانشگاه یزد

نشانی: یزد، خیابان امام خمینی، کوچه سهل بن علی، دانشکده هنر و معماری، دفتر مجله معماری اقلیم گرم و خشک

تلفن: 03536222985

تارنمای نشریه: <http://smb.yazd.ac.ir>

پست الکترونیکی: ahdc@journals.yazd.ac.ir

سیستم نشریه معماری اقلیم گرم و خشک دسترسی آزاد بوده و استفاده از مطالب و کلیه تصاویر آن با ذکر منبع بلامانع است.

نشریه معماری اقلیم گرم و خشک پس از چاپ در پایگاه اطلاع رسانی مجلات علمی و تخصصی ایران (magiran.com) پایگاه مجلات تخصصی نور (noormags.ir)، ISC و Google scholar نمایه می شود.

اسامی داوران این شماره:

نریمان فرح زا

بهاره بنازاده

مر ترضی ملکی

ابولفضل حیدری

جمشید داوطلب

سجاد مؤذن

ساناز حائری

محمود پورسراجیان

عباس یزدان فر

محسن کشاورز

لیلی ذاکر عاملی

آویده کامرانی

حمیدرضا جیحانی

فرامرز حسن پور

سید محمد حسین آیت الہی

ایوب علی نیا

محمد دیدہ بان

منصورہ طاہباز

سمیہ نوغانی

ہانی زارعی

ہادی لوک زاده

حمیدرضا بیگ زاده شہرکی

- 1 گونه‌شناسی فضاهای نیمه‌باز در خانه‌های بومی دوره صفویه و قاجاریه شهر تاریخی نایین
فاطمه محرابیون محمدی، حمیدرضا بیگ زاده شهرکی، سمیه امیدواری
- 23 نگاهی به مرمت های انجام شده در کتیبه های نوشتاری آثار معماری دوره اسلامی ایران از دیدگاه مبانی نظری مرمت و مبانی هنرهای تجسمی
طاهره شیشه بری، حسین احمدی، احمد صالحی کاخکی
- 39 بررسی سیر تحول تاریخی و شکل گیری مسجد جامع کاشان
بابک عالمی، صدیقه کمالی زارچی
- 59 انشاء مزرعه دولت آباد قم، از آغاز تا اضمحلال
حسین راعی، محسن بیگری
- 77 بهیافت؛ از مشق تا مکتب
محمد رضا امینی، محمد رضا اولیاء
- 103 انعطاف پذیری در مسکن بومی روستایی بلوچستان ایران
کریم بخش ترشابی، غلامرضا اکرمی، علیرضا عینی فر
- 119 بررسی رابطه درون- بیرون و سیر تحولات آن در مساجد ایران (از آغاز تا دوران صفوی)
مجید رستمی قلعه لانی، الهام بختیاری منش
- 137 رویکردهای انرژی مدار در معماری از منظر انرژی نهفته
حمیدرضا منصوری، شاهین حیدری
- 155 بهینه سازی عملکرد حرارتی نمای دو پوسته تیپ جعبه ای با تهویه طبیعی در فصل تابستان در شهر تهران
فریال سادات سیادت، ریما فیاض، نیلوفر نیکقدم
- 175 تبیین سیر تحول درون‌گرایی در ساختار ورودی خانه‌های ایران در دوره قاجار و دوره پهلوی اول (مطالعه موردی: شهر شیراز)
فاطمه کاکایی، حامد مضطرزاده
- 195 بررسی مطلوبیت کارکرد فضاهای نیمه‌باز خصوصی از نظر ساکنین (نمونه موردی: آپارتمان‌های مسکونی شهر سبزوار) محمد رضا کفاش زاده، لیلا صبری
- 217 بررسی مؤلفه‌های پدافند غیرعامل در سازمان فضایی و کالبدی قلعه تاریخی مورچه‌خورت اصفهان
سعید امیرحاجلو، بصیرا سقایی

مقاله پژوهشی

بررسی سیر تحول تاریخی و شکل‌گیری مسجد جامع کاشان بابک عالمی*^۱، صدیقه کمالی زارچی^۲

۱- استادیار گروه مهندسی معماری، دانشکده معماری و هنر دانشگاه کاشان

۲- کارشناسی ارشد مهندسی معماری و مدرس دانشگاه کاشان

(دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۱۲، پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۲۸)

چکیده

بافت تاریخی کاشان پیکره‌ای قاجاری دارد و شامل بناهای باارزش و فاخری است. این بافت دارای محلات متعدد است؛ یکی از این محلات که به گمان قوی، کهن‌ترین محله و هسته ابتدایی تشکیل شهر است، محله میدان کهنه نام دارد که قرارگاه یکی از قدیم‌ترین بناهای شهر، یعنی مسجد کهن جامع است. تاکنون مطالعه منتشرشده‌ای در مورد معماری این مسجد و تاریخچه و سیر تکامل آن انجام نشده و با توجه به اهمیت این بنا، کار قابل‌ذکری در خصوص آن صورت نگرفته است؛ این عدم مطالعه و توجه، در وضعیت و جایگاه امروزی آن قابل مشاهده است. این پژوهش قصد دارد ضمن بررسی ساختار و اجزا این بنا، به سیر تحول کالبدی و توسعه مسجد جامع بپردازد. روش این پژوهش اسنادی و تفسیری-تاریخی است و تلاش می‌شود برپایه مطالعات میدانی، وضعیت موجود بنای مسجد شناسایی شود. سپس با اتکا به منابع تاریخی و شواهد کالبدی، ضمن بررسی وضعیت دوران مختلف بنای مسجد، به نحوه شکل‌گیری و توسعه و تکامل آن پرداخته شود. نتایج پژوهش حاکی از این است که هسته اولیه محله، نزدیک به حاشیه شمالی بافت قدیم و در مسیر معابر تاریخی شکل گرفته و مسجد جامع یکی از اجزای اولیه محله بوده است که همراه با سیر تکامل محله، توسعه و گسترش یافته است. مسجد از یک بنای سردابه‌ای کهن، در تراز بازارچه تاریخی محله، به ساختاری دوطبقه در قرن دوم ه.ق تبدیل شده و سپس ضمن گسترش شبستان و ایجاد مناره در دوران سلجوقی، تبدیل به یک مسجد شبستانی گردیده و در دوره ایلخانی و تیموری ایوان و گنبدخانه به بنا اضافه شده است؛ در بازسازی کلی در دوره زندیه و طی مرمت‌ها و افزودن برخی الحاقات جزئی در دوره قاجار، به تدریج به شکل مسجیدی دو ایوانه با دو فضای میانی، در دو تراز زیرزمین و همکف سامان یافته است. مسجد جامع با افول محله و تغییر مرکزیت شهر از رونق افتاده و اکنون به عنوان یک مسجد محلی دائر است.

کلمات کلیدی: شهر کاشان، مسجد جامع، سیر تحول کالبدی، شبستان قدیمی، مناره تاریخی.

۱- مقدمه

محلّه میدان کهنه یک از قدیمی‌ترین محلات کاشان است. اولین مسجد جامع شهر در آن بنا شده و امروز، مردم آن را به نام مسجد میدان کهنه می‌شناسند. این محلّه با محلّه‌های پانخل، پنجه شاه، درب باغ، باباولی و طاهرومنصور همجوار است. با وجود اینکه مسجد از قدیمی‌ترین ساختارهای محلّه و شهر است، تاکنون پژوهش اندکی روی آن صورت گرفته است. از این نظر، بررسی و مطالعه سیر تحول و تکوین مسجد، موضوع پراهمیتی است که این پژوهش قصد دارد به آن بپردازد. خلاصه برخی پژوهش‌ها که بر محور مطالعه مسجد و بافت اطراف آن است در پی می‌آید. بیرشک (۱۳۹۹) در توضیح روند شکل‌گیری و توسعه شهر، معتقد است که مسجد جامع به دلیل متراکم‌بودن هسته قدیمی، در حد بیرون شارستان، در قسمت ربض، جنب میدانی که بعدها به میدان کهنه معروف شد، برپا شد. در طرح جامع کاشان (۱۳۸۸) به صورت مختصر روند توسعه و شکل‌گیری شهر بیان شده و فضای محصور بین مسیرهای اصلی دسترسی به کلان‌شهرهای مجاور، هسته اولیه شهر پس اسلام معرفی می‌شود. نراقی (۱۳۸۲) مسجد را از بناهای دوره سلجوقی می‌داند و به شرح جزئیات آن می‌پردازد. به نقل از مرآت البلدان (۱۳۶۷)، مسجدی که در کاشان به اسم جامع کاشان معروف است، دو محراب دارد، که قبله یکی کج و دیگری راست است؛ دارای شبستان، گنبد و حوض‌خانه است و چندبار مرمت شده که تاریخ آن‌ها معلوم نیست. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۱۶) ارجمندفر و زمانی‌فرد (۱۳۸۷) به تشریح مناره و تزیینات آن پرداخته‌اند و در صفحه‌ای از مقاله خود تصویری بسیار کلی از سیر تحول مسجد را منعکس ساخته‌اند. پژوهشگرانی دیگر از جمله حیدری (۱۳۸۹)، اسماعیلی، یونسی و همکاران (۹۶) و عالمی (۹۸) تحقیقاتی در مورد بخش‌های مختلفی از مسجد جامع از جمله کوره‌ها، محراب‌ها و مناره مسجد انجام داده‌اند. جمع‌بندی این منابع نشان می‌دهد که مسجد جامع، بنایی کهن است که اجزایی از آن همچون مناره، متعلق به دوران سلجوقی است و محرابی مربوط به دوره تیموری دارد که بر روی یک محراب قدیمی‌تر نقش بسته است. کتیبه‌های تاریخ‌دار مسجد، نشان از اتمام مرمت در دوران زندیه و پس از زلزله ویرانگر ۱۹۹۲ ه.ق دارد. مسجد جامع در دوره قاجار، دارای فضاهایی از جمله دومحراب، شبستان، گنبد و حوضخانه بوده است. با توجه به منابع موجود می‌توان تاریخچه برخی از بخش‌های مسجد را تا حدودی شناسایی و با ساختار آن آشنایی کلی حاصل کرد ولی منابع، چندان سیر تکامل و مراحل ساخت مسجد را آشکار نمی‌سازند. این پژوهش با بررسی منابع و متون و با تکیه بر مطالعات میدانی و گفتگو با مطلعین محلی، به سیر تحول و تکامل مسجد می‌پردازد.

پرسش پژوهش

سیر تحول تاریخی و روند شکل‌گیری مسجد جامع کاشان چگونه بوده است؟

۲- روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش اسنادی و تفسیری-تاریخی است. بدین ترتیب با مطالعه اسناد و منابع، ضمن بررسی مختصر تاریخچه شکل‌گیری شهر و محلّه، با تکیه بر منابع، مطالعات میدانی و مصاحبه‌های شفاهی و جستجو در ساختمان و فرم مسجد و به کمک استدلال منطقی، سیر تکامل مسجد جامع مشخص و جایگاه مسجد در شهر و محلّه و توسعه آن در مرکز محلّه بررسی می‌شود. سپس به تصویرسازی توسعه و تکامل مسجد در طی دوره‌های زمانی پرداخته خواهد شد.

۱-۲ سیر تحول و تکامل شهر

قبل از اسلام، تپه‌های سیلک به ظاهر اولین منطقه سکونت در دشت کاشان بوده (بیرشک، ۱۳۹۹: ۵۸) و یکی از کهن‌ترین مجتمع‌های زیستی فلات ایران که در هزاره پنجم پیش از میلاد پدید آمده و مکان زندگی ساکنان بومی و بعدها اقوام آریایی بوده است. پس از آن، سکونت در محدوده فین آغاز شد و با ورود اسلام به ایران و حمله اعراب در سال ۲۳-۲۴ ه.ق در مکان

فعلی بافت قدیم، سکونت شکل گرفت. خلاصه‌ای از سیر تحول کالبدی شهر پس از اسلام به شرح زیر است (بیرشک، ۱۳۷۴)، (وارثی و همکاران، ۸۵) (Gaube et al., 2018):

پس از ورود اسلام به ایران تا دوران آل بویه، الگوی تلاقی راه‌های منطقه‌ای به صورتی بود که محل تلاقی سه راه اصلی و سطحی که بین این سه محور واقع می‌شد، محدوده هسته اولیه شهر را شکل داد. در دوره سلجوقیان تا خوارزمشاهیان اولین دژ در گرد شهر و همچنین بناهای متعددی چون مساجد، مناره، مدارس، کاروانسراها، آب‌انبارها، بازارچه‌ها احداث شد. شهر شامل دویخش، مسجد جامع و بافت اطرافش و همچنین قلعه جلالی و ساخت و سازهای پراکنده اطرافش بود که با حصار به هم پیوند داشتند. در دوره ایلخانیان و تیموریان، کاشان از مراکز عمده صنعتی بر سر راه سلطانی به بنادر خلیج فارس بود که سبب توجه به عمران و آبادی شهر و در پی آن رونق بازار، کارگاه‌ها و احداث بناهای جدیدی چون خانقاه‌ها و دارالسیاده^۱ در دوره غازان خان شد. در دوره تیموریان بناهایی چون میدان سنگ، مدرسه، دارالشفاء و مسجدی وسیع و حمام و کاروانسرا و آرامگاه خواجه عمادالدین، منار زین‌الدین در نزدیکی دارالسیاده احداث شد. در دوره صفویه، نزدیکی کاشان به اصفهان، به‌عنوان پایتخت، سبب رونق شهر شد. در بازار، چهار سوق قیصریه مشتمل بر دکان‌ها و کاروانسراها و بنای مسجد و مدرسه میانچال ایجاد گردید. با انقراض صفویه، حمله افغانه و وقوع زلزله‌های شدید، عناصر استخوان‌بندی اصلی شهر تخریب شد. در دوره‌های زندیه و افشاریه به‌جز بازسازی بناهای قبلی، توسعه قابل توجهی در استخوان‌بندی شهر صورت نگرفت. در دوره قاجاریه نیز الگوی توسعه شهر تغییر نکرد و تک‌بناهایی مانند مدرسه سلطانی در مجاورت بازار و مسجد و مدرسه آقا بزرگ بناشد. توسعه بازار به سمت شمال شرق و احداث کاروانسرا، تیمچه، چهارسوق‌ها، مساجد، آب‌انبار و گرمابه‌ها، توسعه شهر را تکمیل کرد. در دوره پهلوی اول، خیابان‌های جدیدی در بافت قدیم احداث شد که از دل محلات قدیمی و بخشی از بازار گذشتند.

شکل ۱. موقعیت هسته اولیه شهر شهر کاشان و مسجد جامع (نگارندگان با استفاده از عکس نقشه دوره صفویه (مشاور شهر و خانه ۱۳۷۵) و نمایی از شهر کاشان در زمان صفویه توسط شاردن (سفرنامه شاردن))

عناصر اصلی هسته اولیه شهر قدیم، مسجد جامع، بازارچه‌های واقع در محلات اولیه و خانه‌ها بودند که در میان مسیرهای تحدیدکننده شهر قرار داشتند. شهر دارای سه دروازه بود که راه‌های اصلی شهر به آنها ختم می‌شد و بافتی به هم پیوسته و مترکم داشت. در محدوده بازار، ساختار شهر، ریزبافت، پیوسته، محصور و مسقف و دارای بافت خطی بوده ولی عناصر منفرد

شهر مانند مسجد جامع دارای الگو و بافت درون‌گرا بوده و بدین لحاظ تباین فضایی ناشی از ترکیب این دو بافت وجود داشته‌است. در این بین، با توجه به شکوفایی و آبادانی شهر در دوره‌های مختلف (سلجوقی، ایلخانیان، زندیه و قاجار و پهلوی) تغییرات و بازسازی متعدد در مسجد و ساختار محله اتفاق افتاد.

۲-۲ محله

محله میدان کهنه براساس تقسیمات شهری طرح جامع، در محله طاهر و منصور^۲ و در شمال غربی بافت قدیمی واقع شده‌است. بررسی تصاویر هسته اولیه شهر و محدوده قرارگیری محله، مشخص می‌سازد که محله میدان کهنه، یکی از اولین و کهن‌ترین محلات شهر است. وجود مسجد جامع گویای قدمت محله است. امروزه ورود به محله از سوی شرق و از خیابان باباافضل است. در امتداد این ورودی، گذر اصلی محله قرار دارد. همچنین از خیابان کاشانی در شمال غربی محله و پس از عبور از محله پنجه‌شاه، از کوچه باغ می‌توان وارد محله شد. این مسیر، در انتها و در جهت جنوب غربی، به محله‌های بابا ولی، طاهر و منصور و در جنوب به محله‌ی درب باغ و در نهایت به محله‌ی پانخل می‌رسد. (تصویر ۲) بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد آنچه محله میدان کهنه نامیده شده شامل گذر میدان کهنه، کوچه باغ، مسجد جامع، آب انبار، کتابخانه و آرامگاه راوندی و تعدادی خانه است. مسجد کنونی کارکرد اولیه خود به‌عنوان مسجد جامع شهر را ندارد و به‌عنوان مسجد محلی استفاده می‌شود که دلایل آن در بخش بعدی به تفصیل شرح داده خواهد شد. آب انبار محله که قدمتی به اندازه تاریخ آبرسانی محله دارد، بر اساس گفته مطلعین محلی (علیمی و همکاران، ۱۳۹۹) از آب شاه^۳ تامین می‌شده‌است. مهمترین عنصر محله، مسجد جامع و گنبد و مناره آن است که از نظر بصری بر بافت غالب است و دیدهای متوالی آن در حین حرکت در گذر، عابران را جهت می‌دهد.

شکل ۲. محدوده محله و مسجد جامع بر روی نقشه طرح تفضیلی

۲-۳ مسجد جامع

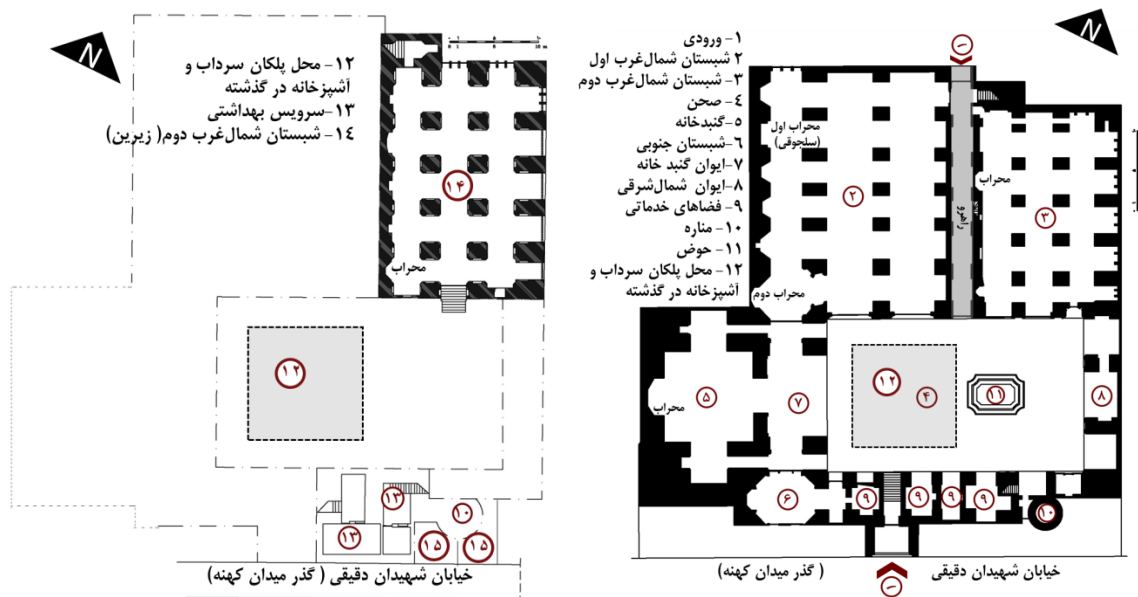
مسجد جامع کاشان در گذر میدان کهنه واقع است. مناره آن در تاریخ ۱۳۱۵ و مسجد در تاریخ ۱۳۷۵ (یونسی، ۹۶: ۶۹) به شماره ۲۵۲ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده‌است. (اداره میراث فرهنگی شهرستان کاشان) مناره باتوجه به تاریخ کتیبه ۴۶۶ ه.ق. متعلق به دوران سلجوقی (گنجنامه، ۱۳۸۳) است. هرچند مطالعات انجام گرفته اساس آن را متعلق به آل بویه می‌داند. (عالمی، ۱۳۹۸: ۲۰۶) در خصوص بانی یا بانیان ساخت مسجد اقوال مختلفی ذکر شده‌است؛ در مرآت البلدان آمده: «مسجدی که در کاشان به اسم جامع معروف است، شهرت دارد، صفییه خاتون دختر مالک اشتر آن را بنا کرده‌است».

(اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ۱۱۶) این مطلب، ساخت بنای اولیه مسجد را به سده اول و دوم هجری بازمی‌گرداند. نراقی در آثار تاریخی شهرستان‌های نطنز و کاشان درباره بنیان‌گذار مسجد جامع می‌نویسد: "این بنا قدیمی‌ترین مسجد و بنای باستانی داخل شهر کاشان است ... که صفی‌الدین ابوطاهر کاشی ملقب به عزیزالحضرت در سال ۴۶۶ ه.ق بنا نهاده‌است." این مطلب، نیز ساخت بنای اولیه مسجد را به سده چهارم و پنجم هجری مربوط می‌سازد. "صفی‌الدین کاشی از جمله همکاران و دستیاران خواجه نظام‌الملک در ایجاد آثار و ابنیه خیره از مدارس، مساجد، دارالشفاء و ... بوده و اشاره شده که به دلیل فراموش شدن این شخصیت یا اشتباه لفظی، نام وی به تدریج به صفیه خاتون تغییر یافته‌است. (نراقی، ۱۳۷۴، ۳۳۳-۳۳۴) و در جایی دیگر، معمار مسجد را مجید «القاضی الجلیل-البناء» (کیانی، ۱۳۶۶، ۴۳۴) مطابق آنچه بر روی کتیبه^۴ مناره نوشته شده است، معرفی می‌کند. توسعه مسجد تا دوران زندیه و قاجار ادامه داشته‌است و چندین بار تاکنون مرمت شده است.

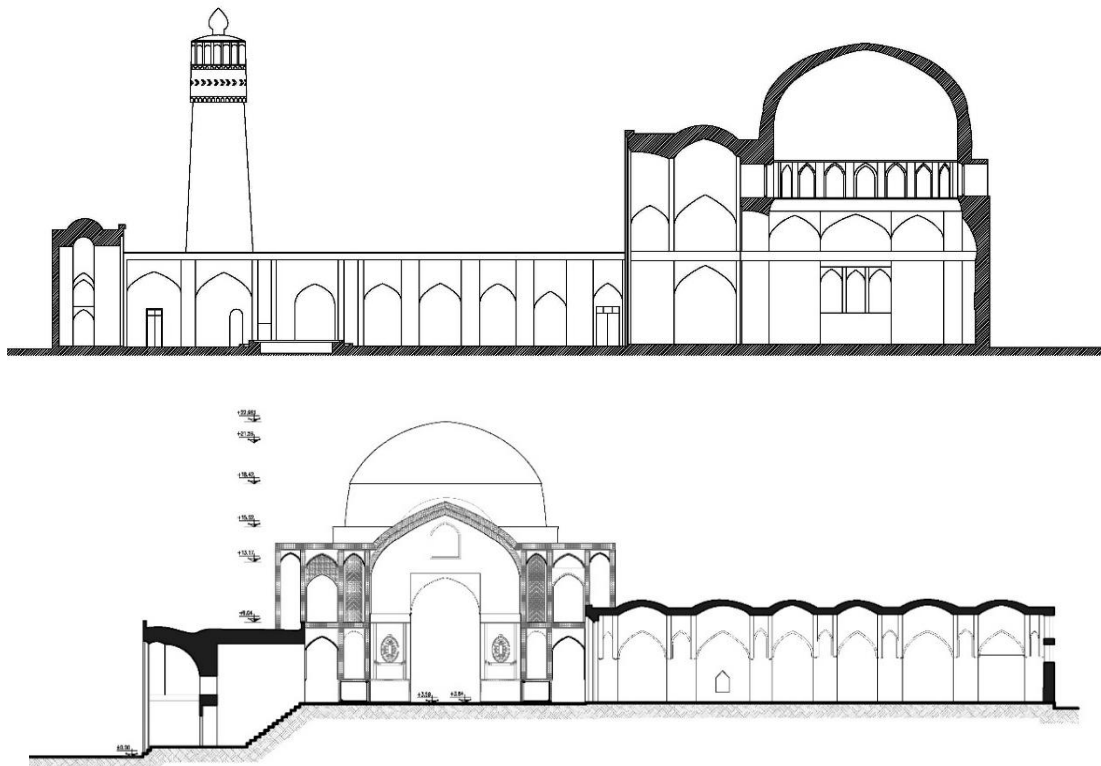
بنای مسجد فضایی مربع‌شکل به ابعاد ۶۰ در ۶۰ متر را در بر گرفته است و حیاط، حدود ۳/۶ متر بالاتر از معبر اصلی مجاور قرار دارد. مسجد دارای سه شبستان، دو شبستان در ضلع شمال غربی که یکی از آن‌ها دو طبقه است و یک شبستان کوچک در ضلع جنوبی است. اجزاء مسجد شامل حیاط، دو ایوان شمال شرقی و جنوب غربی، گنبدخانه، فضاهای خدماتی، دو دکان و مناره است که گرداگرد حیاط جای گرفته‌اند. الگوی معماری کنونی بنا، یک مسجد دو ایوانه است.

شکل ۳. مسجد جامع کاشان (ایوان و گنبدخانه)

شکل ۴. سمت راست: پلان طبقه همکف، سمت چپ: پلان طبقه زیرزمین (اصلاحات نگارندگان بر روی نقشه های موجود در اداره میراث فرهنگی شهرستان کاشان)

شکل ۵. بالا: برش افقی از حیاط (اداره میراث فرهنگی کاشان)، پایین: برش عمودی از حیاط (اصلاحات نگارندگان بر روی نقشه میراث فرهنگی کاشان)

ورود به مسجد از سه مسیر، گذر میدان کهنه (ضلع جنوب و جنوب شرقی)، کوچه پشت مسجد (ضلع شمال غربی) و ورودی دیگری که اخیراً ایجاد شده (در کنار معبر اصلی و نزدیک مناره) میسر است. شبستان قدیمی مسجد (شبستان شمال غرب اول) در یک طبقه و از ۲۸ ستون تشکیل شده است و مساحتی حدود ۸۱۳ مترمربع و دو محراب دارد. محراب سلجوقی در دهانه دوم شبستان قرار دارد و در سقف شبستان فرورفته است^۵ که در دوره‌ای آن را تغییر جهت داده و محراب دیگری با زاویه متفاوت، روی آن بنا کرده‌اند و محراب دوم، در دهانه ششم شبستان و در نیم هشتی دارای مقرنس‌بندی، همجواری صحن مسجد قرار دارد و محراب با گچ پر شده است. شبستان شمال غرب دوم (تابستان نشین و زمستان نشین) با راهرویی از شبستان قدیمی جدا شده و با ۲۴ ستون و مساحت ۵۰۰ مترمربع، در دو طبقه بنا شده است. محراب شبستان تابستان نشین، در دهانه اول شبستان واقع شده است اما این محراب بسیار کوچک است و صرفاً به دلیل ماهیت شبستان و اقامه نماز می‌توان آن را به عنوان محراب شبستان معرفی کرد. در شبستان زمستان نشین محرابی با فرورفتگی و مقرنس‌بندی وجود دارد که در دهانه دوم شبستان زمستان نشین است. (تصاویر ۴، ۶ و ۷)

شکل ۶. تصاویر منتشر شده از فرو رفتگی محراب سلجوقی در سقف شبستان شمال غرب اول مسجد که طی آوار برداری و سبک سازی سقف شبستان کشف شده است. (یونسی و همکاران، ۱۳۹۶)

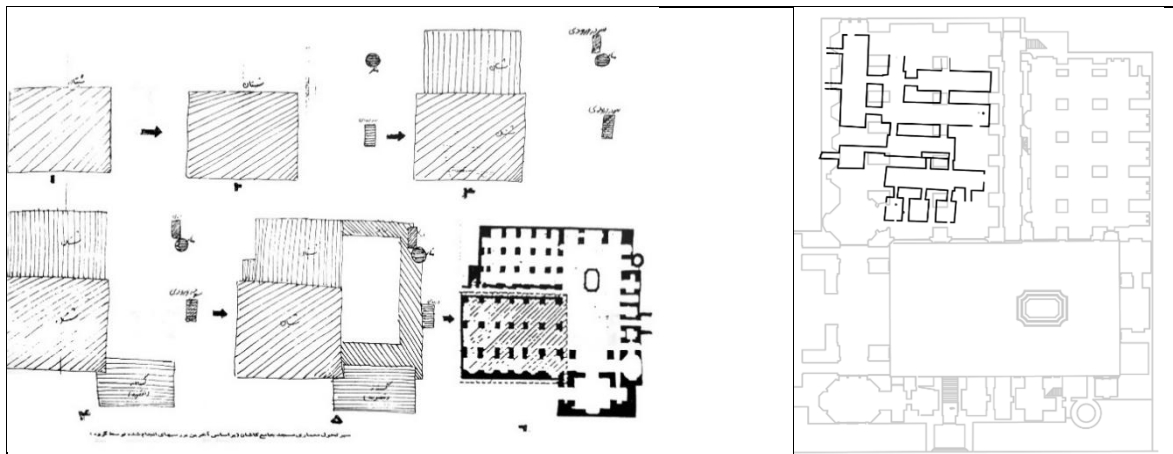
شکل ۷. محراب های مسجد جامع کاشان

شبستان کوچک جنوب مسجد با مساحت ۹۰ مترمربع و در فضایی قرینه با شبستان بزرگ قدیمی، در طرف دیگر گنبد ساخته شده است و در حال حاضر تنها شبستان فعال مسجد است. گنبد خانه مسجد در راستای کشیدگی صحن واقع شده است و بخشی از آن دوطبقه است که پلکانی مجزا برای دسترسی به طبقه بالا دارد ولی دسترسی آن به پشت بام مسدود شده است. اتصال گنبدخانه به حیاط توسط ایوان جنوب غربی که دارای کاربردی منحصر به فردی است ایجاد شده و در درون این ایوان و در فضایی نیم طبقه، دو فضای بالکن مانند در دو طرف ایجاد شده که ورود به آن‌ها از پشت بام میسر است. گنبد آجری مسجد بلندایی تقریبی ۲۳ متر از گذر مرحله دارد. مناره تنها عنصر قدیمی تاریخ دار مسجد است و پایه آن در داخل فضای دکان‌ها قرار گرفته است. مناره تا ارتفاع ۲۴.۵ متر و نزدیک به تیزه گنبد ادامه دارد. با تعداد ۷۰ پله می‌توان به ماذنه آن راه یافت. مسجد در حال حاضر بسیار کم رونق است و در حد یک مسجد محلی فعالیت دارد.

۴-۲ سیر تحول مسجد

باور عمومی ساکنین محله این است که ساختمان اولیه مسجد در جای یک آتشکده یا نیایشگاه دیرین بنا شده است. آثار معماری کاوش شده توسط گروه باستان‌شناسی میراث فرهنگی، نشان از یک بنای خشتی و دستکند زیر شبستان شمال غرب اول است که دسترسی مستقیم به آن وجود ندارد. نوع معماری این بنا، آن را متعلق به اواخر دوه ساسانی یا قرون اولیه هجری معرفی می‌کند و همین موضوع، باور عمومی را تقویت می‌کند که احتمالاً مسجد در یا روی بنایی کهن‌تر ساخته شده باشد. شبستان روی این ساختمان کهن، احتمالاً در قرون اولیه اسلامی ساخته شده است. در سال ۱۳۷۵ کاوش شبستان دیگر مسجد (ضلع شمال غربی) و در طبقه زیرزمین به سرپرستی میرفتاح انجام شد که دستاورد آن، کشف کوره آجرپزی متعلق به قرن ۷ هجری قمری بود. (یونسی و همکاران، ۹۶: ۷۱) آیت‌الله زاده شیرازی و همکاران نیز در سال ۷۷، طی یک گزارش، تصویر بدون شرحی از سیر گسترش مسجد ارائه کردند. (تصویر ۸) در پی ریزش کف شبستان بزرگ مسجد (شبستان شمال غرب اول) در سال ۷۹

که در گزارش سال ۹۱ میراث فرهنگی کاشان منعکس شد، فضای زیرین شبستان، کاوش شده و حدود ۹۰۰ مترمکعب نخاله تخلیه شد. در میان این نخاله‌ها، کتیبه‌های گچی و بخشی از کاشی‌های زرین فام و سیاه‌قلم مربوط به قرن هفتم به دست آمد. (ساروخانی، ۱۳۹۱) گزارش این کاوش منتشر نشده و تنها برخی اخبار آن در رسانه‌ها منتشر گردید. پلان محوطه حفاری شده که بر روی پلان شبستان بالای آن ترسیم شده بود، به دست نگارندگان رسید^۸ (تصویر ۸) که ساختار معماری این فضا را معرفی می‌کند. ساروخانی ابعاد خشت‌های فضای مذکور را مشابه ابعاد خشت‌های ساسانی می‌داند و احتمال می‌دهد که این فضا دومین اثر باستانی کاشان بعد از محوطه باستانی «سیلک» باشد. وی بیان می‌کند که پس از زلزله سال ۱۱۹۲ ه. ق. برای صرفه‌جویی در هزینه، سقف این فضا را سوراخ و تمامی خاک و آوار ناشی از زلزله را داخل آن ریختند که این اقدام موجب دفن فضا زیر انبوهی از خاک شد. (ساروخانی، ۱۳۹۱)

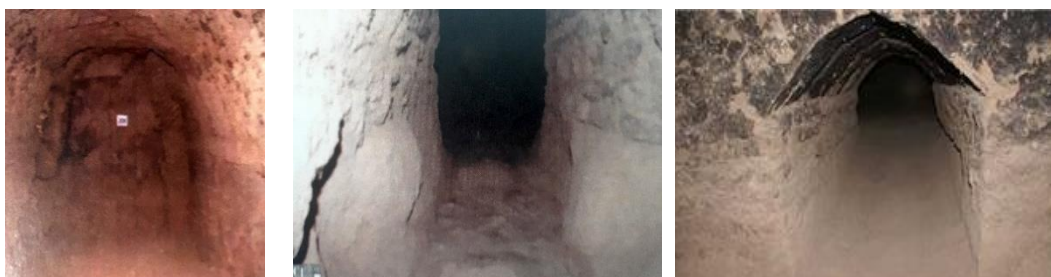
شکل ۸. سمت راست: پلان برداشت شده شبستان زیرین (ساروخانی، ۱۳۹۱). سمت چپ: توسعه و گسترش مسجد، آیت الله زاده شیرازی و همکاران (ارجمندفر، ۸۷: ۲۵۹)

تصویر ارائه شده در پژوهش ارجمندفر، تنها مدرک به دست آمده از پژوهش انجام شده روی مسجد توسط تیمی به سرپرستی آیت الله شیرازی است که هرچند مبهم است و جهت بنا در آن مشخص نیست، ولی می‌توان آن را اینگونه تفسیر کرد که مراحل تکامل ساختمان مسجد به ترتیب شامل ساخت شبستان شمال غرب اول، اضافه شدن سردر و مناره، ساخت شبستان شمال غرب دوم و ایجاد ورودی دوم در کنار مناره، ساخت بنای گنبدخانه و درنهایت ساخت غرفه‌ها و ایوان‌ها و فضاهای پیرامونی است. مبهم بودن کروکی، عدم ارائه شواهد، نامعین بودن دوره‌های تاریخی و عدم تطابق با برخی ساختارهای موجود از اشکالات این تصویر است. بنابراین پژوهشگران با توجه به منابع و پژوهش‌های میدانی، فرایند تکامل مسجد جامع را شناسایی و بطور خلاصه در ۶ مرحله معرفی نموده‌اند که در ادامه، این مراحل توسعه و تحلیل‌های مربوط به هر مرحله شرح داده می‌شود:

۴- نتایج

مرحله اول: قبل از اسلام (دوره ساسانی) تا قرن دوم هجری

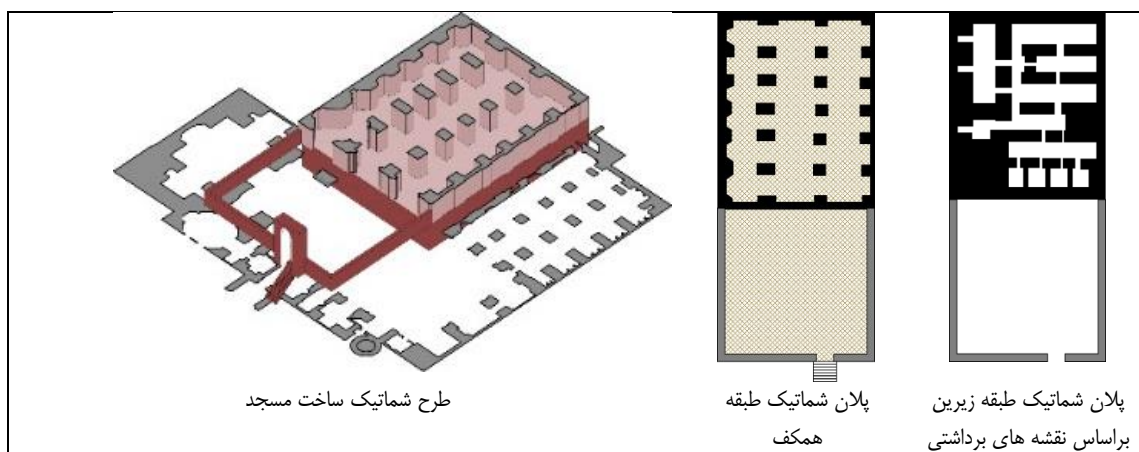
باتوجه به نقشه و تصاویر بنای کاوش شده در زیر شبستان شمال غرب اول و همچنین مورفولوژی و هندسه آن (تصاویر ۸، ۹ و ۱۰) به احتمال زیاد بنای موجود، بنایی سرداب‌مانند است که در واقع، فضای خالی و باریکی در بین جرزهای دیوارمانند و ضخیم است. مشاهده و بررسی این فضا، نشان می‌دهد که طاق‌های آن به صورت گهواره‌ای ممتد به شکل نیم‌دایره یا شبه‌جناغی است که گمان ساختار ساسانی بنا را تقویت می‌کند. با توجه به شکل فضا، کاربرد آن نمی‌توانسته مسجد باشد و به احتمال زیاد بنایی بوده که به عنوان سرداب مسجد و احتمالاً برای دسترسی به آب، اعتکاف کردن یا موارد دیگر استفاده می‌شده است. مشابه این فضا، در مسجد امام حسین آران ویدگل وجود دارد که در زیرزمین آن پیکرهای مومیایی یافت شده است.

شکل ۹. تصاویر از شبستان زیرین (ساروخانی، ۱۳۹۱)

باتوجه به توضیحات فوق، بنای زیر شبستان درحقیقت یک بنای کهن‌تر است که پس از اسلام، شبستان شمال غرب اول، به عنوان مسجد روی آن ساخته شده است. به دلیل عبور مسیر آب محله از میان مسجد، حیاط مسجد در مقابل این شبستان بالا آمده و در تراز زیر آن و در راستای مسیر آب محله، حوض‌خانه‌ای وجود داشته است که محل تقسیم آب محله بوده است. بنابراین، فضای زیرین، نقش فضای تابستان نشین و سرداب مسجد را داشته است. (تصویر ۹) در توصیف بنا در کتب تاریخی به وجود حوضخانه (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ۱۱۶) اشاره شده است. فضایی که در سه دهه اخیر با خاک پر شده و دسترسی به آن نیز مسدود گردیده است.

در قرون اول و دوم هجری، حاکمیت کاشان مستقل نبود و شهر، گاه در اختیار حاکم قم و گاه حکومت اصفهان بوده است. (ضرابی، ۱۳۷۸، ۴) در اواخر قرن دوم هجری (۱۸۹ ه.ق) توابع قم و کاشان از حاکمیت اصفهان خارج شدند (تاریخ قم، ۱۳۶۱، ۲۸) و به این ترتیب کاشان استقلال یافت. از طرف دیگر، چون اسلام آوردن مردم، ایشان را از پرداخت جزیه معاف می‌ساخت (ابن عبدالحکم، ۱۹۲۰، ۱۵۴)، این موضوع سبب شد که تعدادی از ساکنین مسلمان شوند. حاکمیت مستقل و مسلمان شدن اهالی، نیاز به احداث مسجد جامع داشت، زیرا ایجاد وجود منبر و ساخت مسجد جامع، از ارکان تثبیت حاکم مسلمان در هر شهر بود. (طبرسی، ۱۴۴۶ ق) با توجه به این نکته و همچنین تاکید برخی منابع در خصوص احداث مسجد در قرون اولیه اسلامی می‌توان بنای اولیه مسجد را متعلق به انتهای قرن دوم هجری دانست. مسجدی که به صورت یک مسجد شبستانی، مطابق مساجد اولیه ساخته شد.

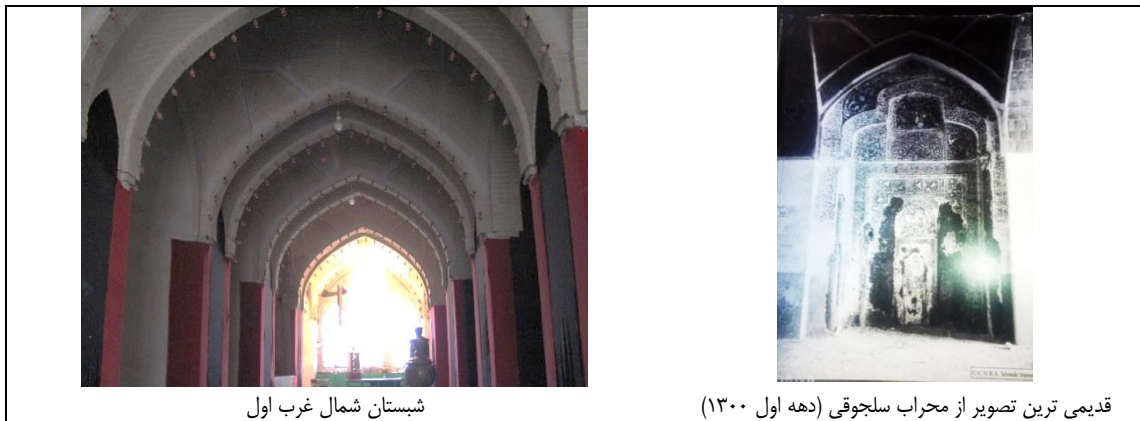

طرح شماتیک ساخت مسجد

پلان شماتیک طبقه همکف

پلان شماتیک طبقه زیرین براساس نقشه های برداشتی

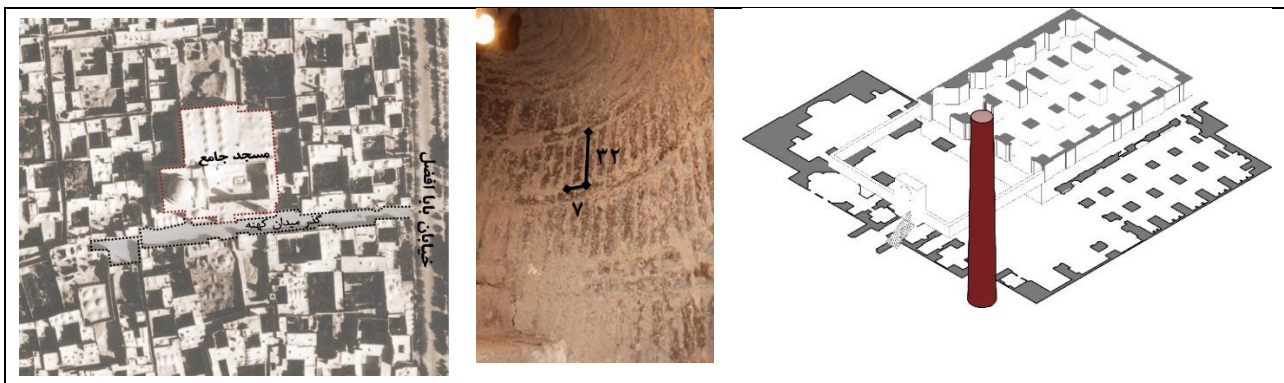
شبستان شمال غرب اول

قدیمی ترین تصویر از محراب سلجوقی (دهه اول ۱۳۰۰)

شکل ۱۰. ردیف اول از راست به چپ: پلان شماتیک طبقه زیرین، پلان شماتیک طبقه همکف، طرح شماتیک ساخت مسجد در دوره اول. ردیف پایین؛ از راست به چپ: محراب زرین فام و محراب تغییر قبله ای روی آن (ساروخانی، ۱۳۹۱: ۲۱)، دید داخلی از شبستان.

مرحله دوم: از قرن دوم هجری تا آل بویه

باتوجه به منابع تاریخی، در دوران سلجوقیان شهر رونق فراوان داشته و در همان دوران محله پنجه‌شاه ساخته شد؛ مناره مسجد نیز که به عنوان نماد و نشانه محله بوده، در این دوران احداث یا تعمیر شده است. به احتمال فراوان می‌توان تاریخ بنای مناره مسجد را به دوران پیش از سلجوقی نسبت داد. ساختار نیارش و فنون به کار گرفته شده در مناره، نحوه چیدمان و ابعاد خشت‌ها که کاملاً مشابه مسجد جامع دامغان است (ابعاد خشت ها $7 \times 32 \times 32$ سانتی‌متر است که ابعاد متعارف در دوران آل بویه است) و عدم پیوستگی نما و بدنه مناره، نشان می‌دهد که نما پس از ساخت بنا به آن اضافه شده است. هرچند تاریخ کتیبه مناره (۴۶۶ ه.ق) متعلق به دوره سلجوقی است، ولی احداث چنین ساختاری نافی مهارت و تسلط معماران سلجوقی است که به شیوه‌های آجرکاری و پیوند و اتصال آن‌ها تسلط داشته‌اند؛ بنابراین تنها دلیل ناپیوستگی بدنه و نمای مناره، ساخت آن‌ها در دو دوره تاریخی مختلف است. این دلایل می‌تواند موید ساخت مناره در دوره آل بویه باشد. (عالمی، ۱۳۹۸: ۲۰۶) با توجه به فاصله ساختمان مسجد و مناره و همچنین رجوع به ساختار هندسی محله در تصویر سال ۱۳۳۵ مشخص می‌شود که مسجد قدری عقب‌تر از ابنیه اطراف خود است و ظاهراً مناره به عنوان شاخص محله و در محل گشودگی بازارچه احداث شده و نماد و نشانه‌ای برای محله بوده است.

شکل ۱۱. تصاویر از راست به چپ: طرح شماتیک مرحله دوم ساخت، تصویر داخلی مناره و تناسبات خشت، موقعیت مسجد جامع در عکس هوایی سال ۱۳۳۵.

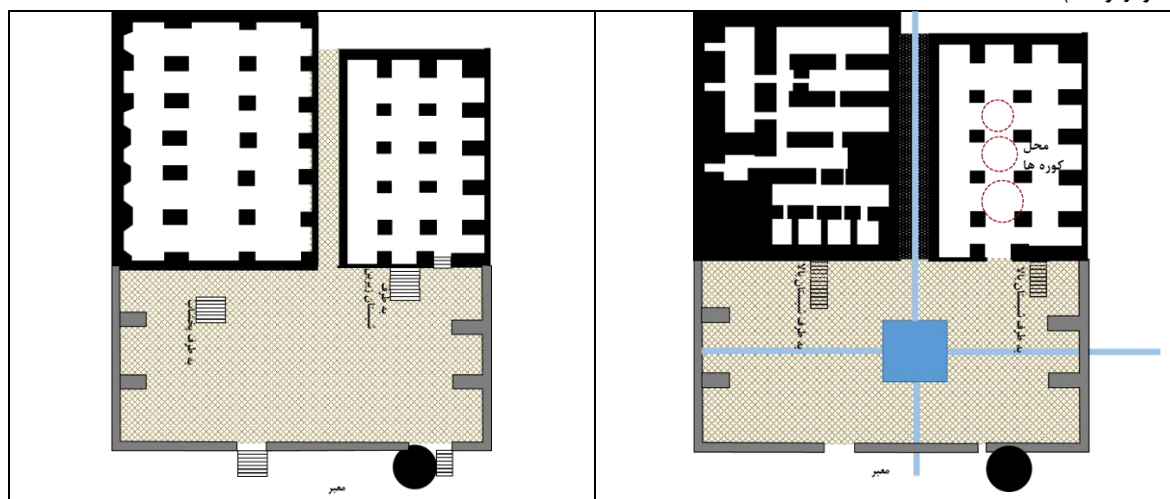
مرحله سوم: از آل بویه تا سلجوقیان

باتوجه به کاوش‌های باستانشناسی و کشف سه کوره آجرپزی در شبستان زیرین بخش شمال غرب دوم مسجد که قدمت آن‌ها به سده ۵ و ۶ هجری می‌رسد (حیدری، ۸۹: ۴۲) می‌توان بنا را متعلق به آن دوران دانست. شیوه سال‌یابی عناصر خشتی و آجری به نحوی است که آخرین باری که تحت حرارت بالا قرار گرفته است را تخمین می‌زند. (بحرالعلومی شاپورآبادی، ۱۳۸۸)

بنابراین پس از غیر فعال شدن کوره‌ها، شبستان مسجد در این بخش توسعه یافته‌است. به‌منظور توسعه مسجد، گنبد کوره‌ها کاملاً تخریب و بخش آتشدان‌ها را مدفون نموده‌اند (سادیانی و احمدیان، ۱۳۹۲، ۶) و شبستان جدید مسجد ساخته شده‌است. امتداد گذر ارتباطی محله‌ی میدان کهنه به گورستان، به شکل راهرو در میان دوشبستان حفظ و سرپوشیده شده‌است. هندسه و ساختار این شبستان که در دو طبقه احداث شده و ارتباط با عناصر پیرامونی از جمله حیاط مسجد و ارتباط با گذر اصلی دو فرضیه در روند توسعه مسجد ایجاد می‌کند:

۱- فرضیه اول: مسجد در تراز گذر اصلی و منطبق با نظام آب محله، در دو طبقه ساخته شده؛ جداره پیرامونی حیاط نیز در همان دوره و با ارتفاعی معمول، بنا شده‌است.

۲- فرضیه دوم: ساختن همزمان دو شبستان تابستان نشین و زمستان نشین و بالا آوردن سطح حیاط تا وضعیت کنونی. پس از ریزش کف ایوان شمال شرقی و آواربرداری آن، مشاهده وضعیت دیوار ایوان نشان می‌دهد که دیوار آجری آن به صورت یکدست و با آجر نما در زیر سطح حیاط ساخته شده و بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که دیوار زیر تراز حیاط نمی‌تواند بخشی از پی ایوان باشد و احتمالاً ایوان با ارتفاعی بسیار بیشتر (حدوداً ۳ متر) از آن چه اکنون دیده می‌شود ساخته شده‌بوده‌است. (تصویر ۱۳، ردیف دوم، تصویر وسط)

شکل ۱۲. سمت راست: طرح شماتیک فرضیه اول از طبقه ورود به مسجد (با نمایش تقریبی محل کوره‌ها و پخش‌اب)، سمت چپ: طرح شماتیک طبقه دوم از طبقه ورود به مسجد

ساختار شبستان شمال غرب دوم مشابه شبستان شمال غرب اول و در دو طبقه، به صورت زمستان نشین و تابستان نشین است. هندسه پلان در هر دو طبقه و نوع ساخت و تزیینات معماری آن‌ها نشان از ساخت همزمان دو طبقه، در یک دوره دارد. حیاط و مجموعه شبستان‌ها در کنارهم، هندسه نزدیک به مربع را می‌سازند. با توجه به اینکه ورودی زنانه و مردانه در مساجد مجزا است می‌توان دو ورودی برای شبستان جدید و احتمالاً در دو تراز ارتفاعی فرض کرد. کاوش‌ها، کوره‌های شبستان شمال غرب دوم را متعلق به دوره غزنویان و سلجوقیان می‌داند.

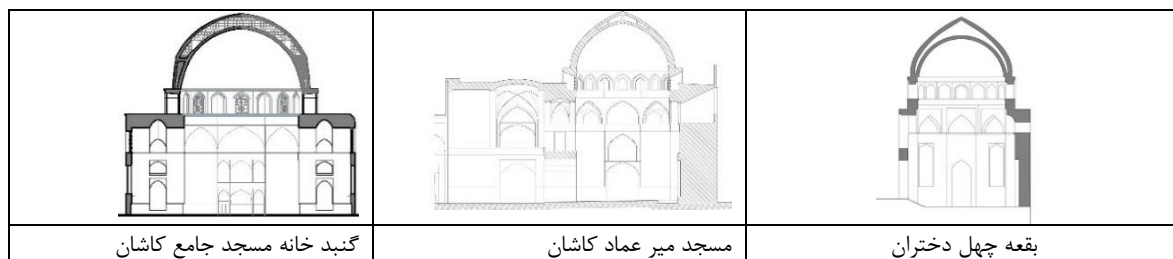
شکل ۱۳. ردیف اول؛ از چپ به راست: طرح شماتیک مرحله سوم ساخت و توسعه مسجد، کوره های کشف شده از کف شبستان شمال غرب دوم، شبستان شمال غرب دوم (زمستان نشین) ردیف دوم؛ از چپ به راست: دید شبستان شمال غرب دوم (زمستان نشین)، دید از حیاط به کف ایوان شمال شرقی و تخلیه شده و تصویر از کتیبه سفالی کشف شده از تخلیه کف ایوان شمال شرقی

مرحله چهارم: ایلخانیان و تیموریان

به منظور توسعه مسجد و به سیاق طرح مساجد گنبدخانه‌ای، احداث گنبدخانه به عنوان عنصری اساسی از مسجد در این مرحله صورت پذیرفت. با نگاهی اجمالی به سیر تحول کاشان، در زمان ایلخانیان و تیموریان شهر رو به گسترش و آبادانی گذاشت و محلات نیز، شامل این تغییرات و آبادانی شدند؛ به طور مثال، احداث میدان سنگ، گسترش بازار، محله باباولی، مسجد باباولی، محله میدان کهنه نیز از این شکوفایی بی‌نصیب نماند، در حالی که هنوز به عنوان مرکز شهر شناخته می‌شد. به دلیل پیشرفت رونق میدان سنگ و مسجد میرعماد، همچنین گسترش بازار و شهر به سمت شرق و تغییر مرکز اقتصادی شهر به آن سو، همچنین کم‌رنگ شدن تدریجی نقش مسجد میدان کهنه، مستندات مربوط به مسجد در این دوره اندک است.

شکل ۱۴. ستون از راست به چپ: بالا؛ طرح شماتیک ساخت گنبدخانه، پایین؛ محراب گنبدخانه، بالا؛ نمایی از گنبدخانه مسجد جامع، پایین؛ بقعه چهل دختران، بالا؛ ایوان مسجد جامع، پایین؛ تزئینات ایوان مسجد بابولی و ردیف آخر؛ از چپ به راست، مقطع گنبدخانه مسجد جامع کاشان، مسجد میرعماد کاشان، بقعه چهل دختران کاشان

مقایسه شباهت ساختار گنبد و گنبدخانه مسجد جامع کاشان، با سایر مساجد و بقعه‌های منطقه و شهرهای مجاور نظیر ساختار گنبدخانه دوازده امام یزد، مسجد جامع گلپایگان، مسجد جامع یزد، بقعه چهل دختران کاشان، احتمال ساخت گنبدخانه در این دوران را افزایش می‌دهد. بقعه چهل دختران و گنبدخانه مسجد میرعماد متعلق به دوره ایلخانی می‌باشند. نیارش این ابنیه با گنبدخانه کاشان بسیار مشابه هم بوده است؛ از جمله چپیره سازی (انتقال فرم مربع به دایره) که در هر سه بنا، ابتدا به هشت و سپس به ۱۶ ضلعی تبدیل شده است و در وسط هر ضلع خیشخان به جهت نور پردازی و تهویه تعبیه شده است. نکته دیگر در تشخیص دوره ساخت گنبدخانه، شباهت محراب آن با محراب دوم شبستان شمال غرب اول است. این محراب، کتیبه‌ای با آیه‌ی ۱۴۴ سوره بقره دارد که محتوای آن تغییر قبله مسلمانان است و به نظر می‌رسد که چون جهت محراب قدیمی صحیح نبوده، پس از آگاهی از این موضوع، به ساخت محراب دوم شبستان شمال غرب اول پرداخته‌اند. در این محراب از کاشی، در آزاره، مقرنس‌های گچی، برجسته کاری‌ها در زمینه‌های رنگ شده آبی و قرمز که از ویژگی‌های تزئینات در محراب های ایلخانی است (آبیار، ۱۳۸۱) استفاده شده است. شباهت این محراب با محراب موجود در گنبدخانه، نشان از ساخت همزمان این دو بخش باهم را دارد. ساختار و شکل محراب و مقرنس‌های آن در گنبدخانه، بسیار شبیه به آن چیزی است که در شبستان بوده و تفاوت اندکی با آن دارد. (تصویر ۷) یادآوری این نکته اهمیت دارد که ساخت محراب از دوره سلجوقیان تا ایلخانی به مرور تکامل یافت به نحوی که علائم رنگ در دوره‌ی ایلخانی آشکارتر شد و کتیبه‌ها جلوه بیشتری یافتند. همچنین مقرنس - کاری گچی در گوشه‌های محراب و تزئینات گچی به آن‌ها اضافه شد. کاشی کاری‌های رنگی همراه با اسماء‌الله نیز از دیگر نشانه‌های ساخت محراب در این دوره است. شواهدی که در بررسی ساختار هندسی محراب گنبدخانه مسجد جامع کاشان نیز مشاهده می‌شود و نشان می‌دهد که محراب متعلق به دوره ایلخانی است. (شکل ۷)

مطابق یک پژوهش باستانشناسی صورت گرفته در محراب قدیمی شبستان شمال غرب اول، نمونه‌ای خشتی از محراب رویه (جدیدتر) تحت آزمایش سالیابی ترمولومینسانس قرار گرفت که آن را متعلق به 520 ± 20 سال پیش تخمین زنده‌اند و این موضوع نشان می‌دهد که محراب رویه، در دوره تیموری ساخته شده و جهت اشتباه محراب سلجوقی قدیمی اصلاح شده است. همان گونه که پیش از این گفته شد آب شاه^۳ که به منظور آبرسانی به محله از سمت جنوب غربی وارد مسجد می‌شد از زیر صحن عبور کرده و از آن جا وارد حیاط و در همانجا توزیع می‌شد. بنابراین به ناچار گنبدخانه باید در تراز حیاط فعلی و بالاتر از تراز معابر اطراف احداث شود. تحقیقات میدانی نیز موید این موضوع است که زیر گنبدخانه خالی است و تصاویر پشت گنبدخانه و حفره‌های درون آن، فضای خالی زیر بنای گنبدخانه را نشان می‌دهد. با توجه به وزن زیاد گنبدخانه به دلیل جرزهای سنگین و ارتفاع زیاد آن، این موضوع جالب توجه و از نکات پراهمیت در نیارش این سازه تاریخی است.

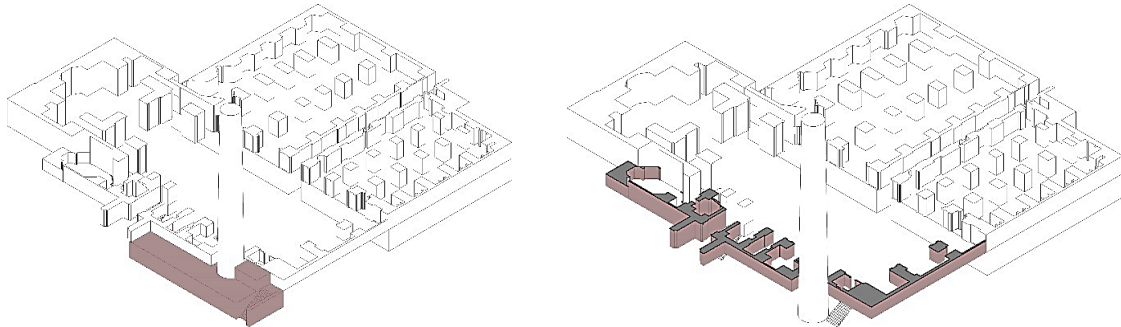

شکل ۱۵. نمایی از دیوار پشت گنبدخانه

از جهت دیگر ساختار و تناسبات اجزا (چنبره) گنبدخانه با ایوان کاملاً باهم درگیر بوده و نمی‌توان این دو را از هم جدا و مربوط به دو دوره متفاوت دانست. بنابراین به احتمال زیاد گنبدخانه در دوره ایلخانیان در جنوب غربی مسجد بنا شده است.

مرحله پنجم: از ایلخانیان تا زندیه

در این مرحله ایوان شمال شرقی و جداره‌های پیرامونی ضلع جنوب و جنوب غربی مسجد شکل می‌گیرد و شبستان کوچکی در ضلع جنوبی گنبدخانه ساخته می‌شود و در نهایت مسجد دو ایوانه شکل می‌گیرد. دیواره‌های ایوان جدید روی دیوارهای قدیمی موجود به نحوی ساخته شده است که به ایوان تناسبات جدیدی می‌دهد و پوشش سقف آن ساده است.

شکل ۱۶. از راست به چپ: مرحله پنجم؛ طرح شماتیک ساخت دیواره‌های پیرامون مسجد، مرحله ششم؛ ساخت مغازه در جداره بیرونی.

این نکته قابل تأمل است که زلزله‌های مخرب از جمله زلزله ۱۱۹۲ ه.ق شهر کاشان را بارها ویران نموده است و آخرین بار بنای مسجد به دستور عبدالرزاق خان مرمت و بازسازی شده است؛ بنابراین ساختار جدید و تزیینات فعلی مسجد مربوط به این دوره است.

مرحله ششم: از زندیه تا قاجار

با توجه به آن چه در تصویر مادام دیولافوا و هنری ویوله و تصاویر دیگر مشاهده می‌شود، دکان‌های جلوی ورودی در سالیان پیشین وجود نداشته و مغازه‌ها و سرویس‌های بهداشتی بعد از سال ۱۳۵۲ ایجاد شدند. بنابراین در نقشه‌های تهیه شده در این سال و تصاویر نمای بیرونی وجود ندارند.

مسجد و گذر میدان کهنه
(۱۳۹۹) (نگارندگان)

1991, June
Saif Haq
(photographer)
(Aga Khan
Documentation
Center at MIT)

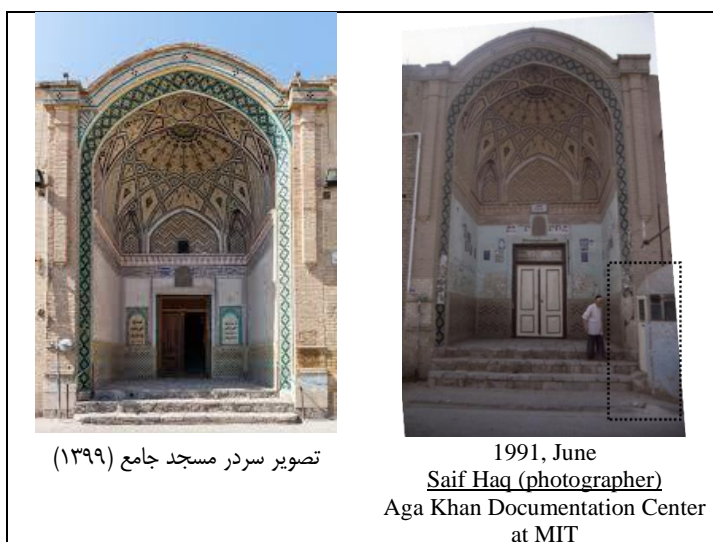
شیلا بلر (۱۹۸۴)
(Aga Khan
Documentation
Center at MIT)

(۱۳۲۰ش)
(ساروخانی، ۱۳۹۱:۷۴)

ترسیم دیولافوا از مسجد جامع
کاشان در ۱۲۵۹ش
(Dieulafoy 1887:199)

شکل ۱۷. نمای مسجد جامع در دوره های مختلف

مقایسه تصاویر ورودی در سال‌های مختلف نشان می‌دهد که در دوره قاجار و پهلوی اول بنای مسجد و سردر روبه ویرانی بوده ولی با این حال مسجد فعال و دایر بوده‌است. مرمت‌های اخیر در دوره پهلوی دوم و همچنین پس از انقلاب صورت گرفته‌است. با توجه به تصاویر، مرمت بدنه مناره مربوط به پیش از سال ۱۳۶۲ است و مأذنه آن در سال ۱۳۶۹ در دست تعمیر بوده‌است. ورودی زنانه، به پشت‌بام دکان و سرویس بهداشتی، در مجاورت مناره و در نهایت به صحن مسجد دسترسی داشته‌است. محل این ورودی، در میان سر در ورودی اصلی مسجد بوده؛ اما این پلکان، بعدها مسدود شده و ورودی به صورت طاق و درب کوچکی در کنار سردر تعبیه شده که به مرور آن نیز حذف شده و لبه دکان‌ها با سردر، هم‌تراز شده‌است. بنا بر گفته معمرین و خادم مسجد، در حاشیه جنوب غربی حیاط، پلکانی برای دسترسی به پخشاب بوده؛ حوضی مستطیل شکل که آب‌شاه به درون آن هدایت و از آن‌جا تقسیم می‌شد. بخشی از آب توسط پمپ دستی به حوض حیاط انتقال می‌یافت. بخشی از فضای سرداب به عنوان آشپزخانه مسجد استفاده می‌شده که پس از خشک شدن آب و ساخت آشپزخانه جدید برای مسجد آن را پر کرده و پلکان دسترسی را پوشاندند. (علیمی و همکاران، ۱۳۹۹)

تصویر سردر مسجد جامع (۱۳۹۹)

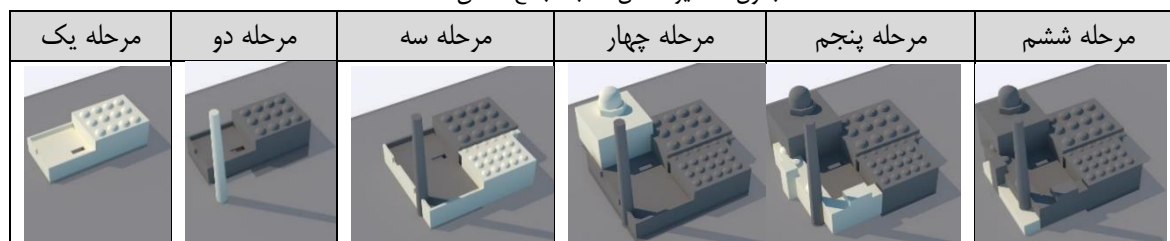
1991, June
Saif Haq (photographer)
Aga Khan Documentation
Center at MIT

شکل ۱۸. نمای سردر مسجد جامع در چند دوره زمانی مختلف

در نهایت سیر تحول شکل‌گیری و تکامل فرم مسجد را می‌توان بر اساس جدول ۲ خلاصه کرد. محله میدان کهنه به عنوان هسته اولیه بافت کاشان، مرکز شهر شناخته می‌شده است و تمامی اتفاقات در درون و حول آن بوده است. توسعه مسجد جامع

و محله در هر دوره تاریخی با توجه به اتفاقات آن دوره کاملاً منطبق بوده و مسجد همزمان با رشد و توسعه محله رونق یافته و مورد توجه بوده و همزمان با افول آن کاملاً افول یافته‌است. در دوران تیموری با تغییر مرکزیت شهر به سمت میدان سنگ و در پی آن تبدیل شدن مسجد میرعماد در همجواری میدان به مسجد جامع، محله میدان کهنه از رونق می‌افتد و مسجد جامع به عنوان یک مسجد محلی به فعالیت خود ادامه می‌دهد و با عنوان مسجد میدان کهنه (نام محله) نامیده می‌شود.

جدول ۱. سیر تکامل مسجد جامع کاشان

۵- نتیجه گیری

محله میدان کهنه، هسته اولیه بافت تاریخی کاشان است که به‌عنوان بنیان شهر، به تدریج شکل گرفته و بنا به مقتضیات هر دوره، تغییراتی یافت. در این میان، مسجد جامع به‌عنوان اولین نیایشگاه دین جدید، به بافت محله اضافه شد و از آن پس، همگام با آن رشد و گسترش یافت. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که مرکز محله میدان کهنه، شامل فضای باز میان محله، در مجاورت مسجد بوده‌است. ساختمان مسجد بر اساس نظام زمین و آب شکل گرفته و نمونه ویژه‌ای از مساجد تاریخی است که فضای زیر گنبدخانه با وجود وزن زیاد آن خالی است و مسیر عبور آب ورودی به محله بوده؛ آبی که در مسجد وارد پخش‌شده و نیاز بخش‌های مختلف محله را تأمین می‌کرده‌است. نکته قابل توجه دیگر، تکامل فرم مسجد براساس تکامل طرح مساجد تاریخی است به‌طوری که بنای اولیه آن بصورت یک شبستان ایجاد شده، به‌واسطه گسترش محله، به همان شکل توسعه یافته، مناره به‌عنوان نشانه مسجد و نمادی برای محله به آن افزوده شده، با ایجاد گنبدخانه وارد مرحله جدیدی شده و در نهایت به یک مسجد دو ایوانه با ۳ شبستان تبدیل شده‌است. همه این تغییرات، در کنار تغییرات بافت تاریخی و توسعه شهر به‌سوی شرق اتفاق افتاد و باعث شد مسجد جامع اولیه، به تدریج رونق خود را از دست بدهد و تبدیل به مسجدی محله‌ای شود.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- شامل مسجد، مدرسه؛ پرورشگاه، درمانگاه، مسافرخانه و...
- ۲- محله‌های عرفی طاهر و منصور شامل: میدان کهنه، گذر گلچقانه، محله درب باغ، محله ملک‌آباد (میدان ولی سلطان) و محله درب‌فین است.
- ۳- آب شاه، کانال آبی در زیر زمین بوده که از سمت فین، در شمال غرب شروع شده و ضمن عبور از اراضی کشاورزی و باغات وارد محلات می‌شد؛ مدت هاست آب خشک شده و کانال از بین رفته‌است. این آب پس از ورود به محله، از فضای زیر گنبدخانه وارد مسجد می‌شد و در فضایی که اندکی پایین‌تر از تراز گذر محله بوده وارد حوضچه آبی به نام پخش‌شده و از آن جا به سه بخش تقسیم می‌شد؛ بخشی در همان امتداد (شمال غرب به شمال شرق) وارد محله پنجه‌شاه شده و بخشی به سمت شمال غربی به گورستان می‌رفته و بخشی به سمت جنوب شرقی، برای تأمین آب آب‌انبار و حمام استفاده می‌شده‌است. (علیمی و همکاران، ۱۳۹۹)
- ۴- «بسم الله الرحمن الرحيم امر بینائهما القاضی الجلیل الشهید ابو ح {مد}؟ بن احمد من مال (?). الشیخ ابی القاسم موسی بن محمد ... فی شهور سنه ست و ستین و اربعمائه.» (بدر، ۱۳۸۷: ۲۲۷)

۵- با انجام عملیات سبک‌سازی سقف شبستان شمالی غربی در سال ۱۳۸۸ شمسی که سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری شهرستان کاشان انجام داد، با آواربرداری از پشت بام و صندوقه‌های سقف شبستان دوره زندیه، بقایایی از لایه گچبری مدور کنگره‌ای، نقاشی کتیبه آبی‌رنگ به دست آمد که وجود محرابی دیگر در زیر محراب به اثبات رسید. (یونسی و همکاران، ۱۳۹۶)

۶- این فایل توسط خانم ساروخانی که این بخش بنا را کاوش نموده بود تهیه شده است و مستند و گزارشی از این کاوش منتشر نشده است.

منابع

- آبیاری، مرضیه. (۱۳۸۱). بررسی کتیبه‌های محراب‌های گچی در موزه ملی ایران، اثر (۳۵): ۷۴-۸۷.
- ابن عبدالحکم، عبدالرحمن بن عبدالله، ۱۹۲۰، فتوح مصر و اخبارها، لیدن.
- اداره میراث فرهنگی کاشان. (۱۳۱۵). پرونده ثبتی مناره و مسجد جامع کاشان، شماره ثبت ۲۵۲.
- ارجمندفر، مسعود و علی زمانی‌فرد. (۱۳۸۷). منار عنصر هویت‌بخش در مسجد جامع کاشان. دومین کنگره معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، کرمان، جلد چهارم، ۲۴۷-۲۵۱.
- اسماعیلی سادیانی، معصومه و احمدیان فیینی، ملیحه. (۱۳۹۲). بررسی و تحلیل کوره‌های مسجد جامع کاشان، اولین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، بیرجند.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۶۷). مرآت البلدان، به کوشش عبدالحسین نوایی، میرهاشم محدث، تهران: دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ.
- بحرالعلومی شاپور آبادی، فرانک. (۱۳۸۸). روش‌های سالیابی در باستان‌شناسی، انتشارات سمت.
- بلر، شیلا. (۱۳۸۷). نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران. ترجمه مهدی گلچین‌عارفی. تهران: فرهنگستان هنر.
- بیرشک، ثریا. (۱۳۷۴). چگونگی روند توسعه و تکامل شکل‌گیری شهر کاشان در بستر تاریخ از آغاز تا پایان سلجوقی، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (جلد سوم)، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- بیرشک، ثریا. (۱۳۹۹). روند شکل‌گیری و توسعه شهر کاشان در بستر تاریخ. ایران: سازمان عمران و بهسازی شهری.
- حیدری، فهیمه. (۱۳۸۹). مسجد جامع کاشان، گذری بر شکل‌گیری مساجد، دو ماهنامه گردشگری ۲۶، ۴۰-۴۲.
- ساروخانی، زهرا. (۱۳۹۱). کاشان قدیم به روایت تصویر، نشر سور تماشا.
- ساروخانی، زهرا. (۱۳۹۱). گفتگوی خبرگزاری، ۱۸ آبان‌ماه: <https://www.farsnews.ir/amp/13910817001386> تاریخ دسترسی: ۱۳۹۹/۱۰/۲۶
- شرکت مشاوره نقش جهان پارس. (۱۳۸۸). طرح جامع (توسعه و عمران) شهر کاشان.
- ضرابی، عبدالرحیم کلانتر. (سهیل کاشانی). (۱۳۷۸). تاریخ کاشان. به کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۲۴ق). الاحتجاج، ترجمه ابراهیم البهادری، محمدهادی، ج ۳، ص ۷۶-۱۱۳، قم: اسوه.
- عالمی، بابک؛ اسدی چیمه نغمه و کمالی زارچی، صدیقه. (۱۳۹۸). بررسی تزیینات آجری مناره مسجد جامع کاشان. پژوهشنامه کاشان (۲۲): ۱۸۵-۲۰۸.
- علیمی، اکبر (خادم مسجد جامع)، صباری (خادم مسجد الرسول) و دیگر اهالی ریش سفید محله. (۱۳۹۹). گفتگوی شخصی با نویسندگان، ۲۰ بهمن ماه، مسجد جامع کاشان.
- قمی، محمد بن حسن. (۱۳۶۱). تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی بن حسن عبدالملک قمیریال انتشارات توس، تهران.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۶۶). معماری ایران، دوره اسلامی، جهاد دانشگاهی.
- گنجنامه. (۱۳۸۳). گنجنامه: فرهنگ آثار معماری ایران: دفتر هشت: مساجد جامع، تهران: شهید بهشتی.
- نراقی، حسن. (۱۳۷۴). آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم.

- وارثی، حمیدرضا؛ زنگی آبادی، علی و وفایی، ابوذر. (۱۳۸۵). سیر تحولات تاریخی و کالبدی بافت قدیم شهر کاشان. کاشان شناسی، ۲ (۱): ۱۵۵-۱۲۷

- یونسی، محسن؛ عسگریور، وحید و بحرالعلومی، فرانک. (۱۳۹۶). مطالعه باستان‌سنجی روی گچ‌بری محراب بزرگ و تزیینات مسجد جامع کاشان. پژوهشنامه کاشان ۱۰ (۱۸): ۸۷-۶۸

- Dieulafoy, Jane. (1887). *La Perse, la Chaldee et la Susiane*, Paris: Hachette.

- Gaube, H., Neglia, G. A., Petruccioli A. & Rafipoor F. (2018). *Kashan: An Iranian City in Change*, EB-Verlag.

- <https://libraries.mit.edu> ۱۳۹۹/۱۰/۲۰ تاریخ دسترسی: (سایت آفاخان).

Original Research Article

Study of historical evolution and formation of Jameh Mosque of Kashan

Babak Alemi^{1*}, Sediqe kamali zarchi²

1 -Assistant Professor, Department of Architectural Technology, Faculty of Architecture and Art, University of Kashan.

2- M.a. in Architecture, lecturer at University of Kashan.

Abstract

The historical context of Kashan has a Qajar frame work, and includes valuable and magnificent buildings. This context has several neighborhoods, and one of them, which is strongly believed to be the oldest and also the primary nucleus of the city, is the famous Meydan Kuhneh neighborhood, the site of one of the oldest buildings in the city, the old Jameh Mosque. So far, there are no published studies addressing the architecture of this mosque and its history and evolution. This study intends to identify the structure and components of this building, and the evolution and development of the Jameh Mosque. In this documentary research we applied an interpretive-historical method, and an attempt has been made to identify the current condition of the mosque building based on field studies. Then, relying on historical sources and physical evidence, while examining the situation of different periods of the mosque, its formation, development and evolution has been discussed. The results indicate that the primary core of the neighborhood was formed near the northern edge of the old context in line with the path of historical passages. The Jameh Mosque was one of the primary components of the neighborhood, which was developed and expanded along with the evolution of the neighborhood. It was changed from an old crypt building at the same level of the historical bazaar to a two-story structure that was probably built in the second century AH. After that while it expanded into a prayer hall and a minaret was added during the Seljuk period making it a Shabestani mosque. In the Ilkhani and Timurid periods, a porch and a dome were added to the building; By the general reconstruction in the Zandieh period and during the restorations and the addition of some minor spaces in the Qajar period, gradually it changed into a two-porch mosque with two middle open spaces, located on two levels of basement and ground floor. As the neighborhood declined and the center of the city changed the Jameh Mosques prosperity fell and it became a local mosque.

Keywords: Kashan city, Jameh Mosque, Development and physical evolution, old prayhall, Historical minaret.